

M. RUDZĪTE

LATVIEŠU IZLOKŠŅU SĪKUMI

Dziļajās augšzemnieku izloksnēs ir skaņa, ko latviešu fonētiskajā transkripcijā apzīmē ar *y*. Šo *y* īpašos nosacījumos runā *i* vietā¹, kā arī galotnē *-as* aiz **cieta** līdzskaņa², piem., vsk. nom. *cyta* 'cita', ģen. *cytys* 'citas'; vsk. nom. *vysta* 'vista', vsk. ģen. *vystys* 'vistas'.

Jau "Lettische Grammatik" (52. §) J. Endzelīns pievērsis uzmanību faktam, ka ir augšzemnieku izloksnes, kur nerunā vis *vyss* 'viss', kā būtu gaidāms, bet *vuss*. Turpat minētas arī paralēles šādai parādībai no citām valodām — sorbu *vy* pārveidojums par *vu*, senangļu un senlejšvācu *wi* pārveidojums par *wu*.

FBR XI 184—185 J. Endzelīns skaidrojis, kā varētu būt radies tāds augšzemnieku *vuss*. Viņš raksta: „... ir jābūt sevišķam iemeslam, kāpēc *vi* pārvērties par *vu* gan formā *viss*, bet ne *vistas*, *vidus* u. c. vārdos. Un man šķiet, ka *vus-* ir radies asimilējoties no *vis-* neuzsvērtā izrunā, tā tad vispirms superlātīvos (piem. *vis'gudrākais*) un formās *vis'pirms*, *vis'apkārt*, *vis'garēm* u. c.; no šādām formām *vus-* varēja vēlāk iekļūt adjektīvā *viss*, kamēr tādi vārdi kā *vista*, *vidus* u. c. vienumēr izrunājami ar uzsvērtu saknes zilbi.“

„Latviešu valodas gramatikā“ (52. §) J. Endzelīns par *u* vārdā *vuss* atkārtoti FBR XI doto skaidrojumu.

Līdz šim nav pamanīts, ka J. Endzelīna domām par *vus-* rašanos vispirms neuzsvērtā zilbē svarīgs atbalsta materiāls atrodams Bērzpils izloksnē³. Bērzpilī, kur arī runā *vysta*, bet *vuss* un *vusaic* (-ds) 'visāds', galotnes *-as* vietā, ja tā ir aiz lūpeņiem, nav vis *-ys* kā parasti dziļajās augšzemnieku izloksnēs, bet *-us*. Tādējādi *ā*-celmu vsk. ģenitīvā, dsk. nominatīvā un akuzatīvā Bērzpilī ir galotne *-ys* vai *-us* atkarā no tā, vai galotnes priekšā ir mēlenis vai lūpenis. Piemēri: *vusaīdys dūmus īt gotvā* 'visādas domas nāk prātā'; *caūnys uōdys lobus kažukim* 'caunas ādas labas kažo-

¹ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. — R., 1951, 129. — 132. 1pp.

² Turpat, 89. lpp.; par to arī Ābele A. Augšzemnieku *-ys*, *-is* < *-as*, *-es*. — Ceļi V (1935), 56.—57. lpp.

³ Šie Bērzpils izloksnes dotumi, kas rakstā izmantoti, pamanīti latviešu filoloģes bērzpilietes Intas Klodžas diplomdarbā "Bērzpils vietvārdi". (LVU 1981.) Pateicos I.Klodžai par man sniegtajām papildu ziņām šā raksta vajadzībām.

kiem'; *lipus lopus meikstys* 'liepas lapas mīkstas'; *pļovā jēu (!) ir sina gubus* 'pļavā jau ir siena gubas'; daži vietvārdi – *syla žiernovus* [sila dzirnavas]; *doŗvus koļnc* [darvas kalns]; *kložu pļovus* [klodžu pļavas]; *rūovus rūcš* [rāvas rūcis]; *repšovus ceļš* [repšavas ceļš].

Galotnes *-es* vietā dziļajās augšzemnieku izloksnēs ir *-is* resp. *-is*. Šī galotne Bērzpilī arī aiz lūpeņiem saglabājusi *i*, piem., meža nosaukums *zyġga dūbiš* [zirga duobes], vsk. ģen. *nuōviš* 'nāves'.

Šie Bērzpils izloksnes dotumi rāda, ka neuzsvērtā izrunā lūpenis var asimilēt blakus esošo nelabiālo patskani *y* (bet ne *i!*), kas tādējādi pārvēršas par *u*. Līdz ar to J. Endzelīna domas par augšzemnieku *vuss* 'viss' izveidi ir guvušas apstiprinājumu pašu augšzemnieku izlokšņu faktos.

Galotnes *-ys* (< *-as*) un *-is* (< *-es*) atšķirīgais liktenis Bērzpilī vedina domāt, ka senāk arī tanīs augšzemnieku izloksnēs, kur tagad blakus *vuss* runā *vista*, *viducs* 'viducis', piem., Alūksnē, Jaunrozē, Ziemeros, senāk ir bijusi izruna *vysta* un *vyē ducs*. Citiem vārdiem sakot, areāls, kur *i* izruna bijusi atkarīga no sekojošo skaņu kvalitātes, ir sarucis. (Par to jau J. Endzelīna „Latviešu valodas gramatikas“ 51. § b 132. lpp. un 42. § a 98. – 99. lpp.)